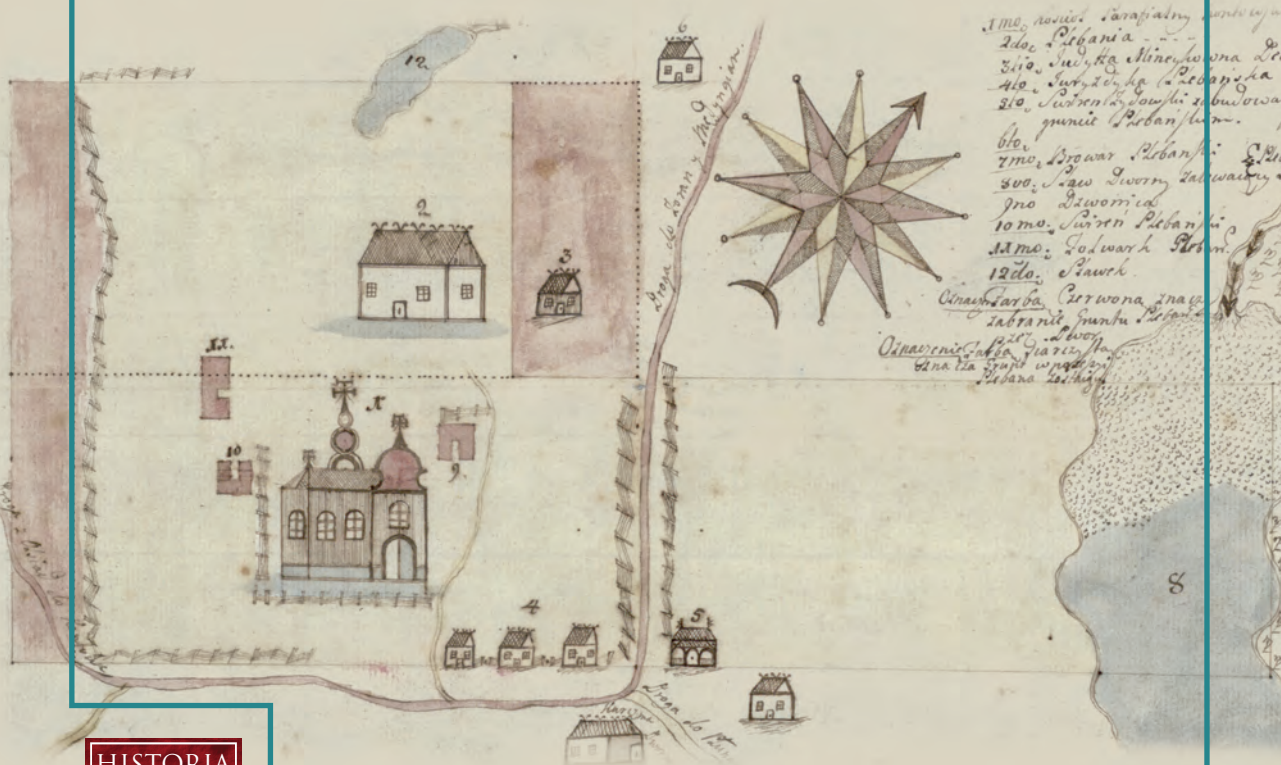

JAN BULAK

EKONOMICZNE PODSTAWY FUNKCJONOWANIA KOŚCIOŁÓW PARAFIALNYCH W DIECEZJI ŻMUDZKIEJ (TELSZEWSKIEJ) W LATACH 1795-1844

Ekonomiczne podstawy
funkcjonowania kościołów parafialnych
w diecezji żmudzkiej
(telszewskiej) w latach 1795-1844

TOM 24

SERIA POD REDAKCJĄ

KS. DR. HAB. ANDRZEJA BRUŹDZIŃSKIEGO, PROF. UPJPII
I DR. HAB. TOMASZA GRAFFA, PROF. UPJPII

MIĘDZYNARODOWY KOMITET REDAKCYJNY:

KS. PROF. DR. HAB. JACEK URBAN – PRZEWODNICZĄCY, POLSKA
MGR. PŘEMYSL BAR, PH.D., CZECHY
JUDR. MGR. GABRIEL LUKÁČ, SŁOWACJA
PROF. DR. HAB. ZDZISŁAW NOGA, POLSKA
PROF. PHDR. JIŘÍ TRÁVNÍČEK, CZECHY
KS. PROF. DR. HAB. ROBERT TYRAŁA, POLSKA
KS. PROF. DR. HAB. ANDRZEJ WITKO, POLSKA

Jan Bulak

Ekonomiczne podstawy
funkcjonowania kościołów parafialnych
w diecezji żmudzkiej
(telszewskiej) w latach 1795-1844

Kraków 2023

Jan Bulak
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Kraków
ID <https://orcid.org/0000-0002-8319-8205>
✉ jan.bulak@upjp2.edu.pl

© Copyright by Jan Bulak, 2023

Recenzenci: prof. dr hab. Grzegorz Błaszczyk; dr hab. Dariusz
Główka, prof. IAE PAN; prof. dr hab. Waldemar Kowalski
Opracowanie redakcyjne: Joanna Cieślik
Projekt okładki: Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-933-4 (druk)
ISBN 978-83-8138-934-1 (on-line, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381389341>

Na okładce wykorzystano plan
pochodzący z Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego,
sygn. f. 1671, ap. 4, b. 358, k. 241.

Publikacja dofinansowana z subwencji dla Uniwersytetu Papieskiego
Jana Pawła II w Krakowie oraz dzięki wsparciu
księdza biskupa telszewskiego Algirdasa Jurevičiausa

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Ukochanym Rodzicom

Spis treści

Nuo žemės į dangų!.....	9
Od ziemi do nieba!.....	11
Wykaz skrótów archiwów i bibliotek wymienionych w przypisach.....	13
Wstęp.....	15
Stan badań.....	19
Podstawa źródłowa.....	31
Rozdział I. Tło historyczne i kulturowe.....	41
1.1. Żmudź – charakterystyka regionu.....	41
1.2. Diecezja żmudzka.....	48
1.3. Polityczne i ekonomiczne uwarunkowania funkcjonowania Kościoła katolickiego w Rosji w latach 1772-1847.....	79
Rozdział II. Uposażenie kościołów i duchowieństwa.....	103
2.1. Prawo patronatu.....	109
2.2. Fundusz.....	115
2.3. Areal beneficjum.....	126
2.4. Charakterystyka gruntów.....	149
2.5. Sumy funduszowe i legacyjne.....	177
2.6. Coroczne daniny (annuaty).....	203
2.7. Funkcjonowanie bez funduszu.....	216
Rozdział III. Produkcja.....	221
3.1. Społeczna organizacja produkcji.....	221
3.2. Kierunki produkcji.....	249

Spis treści

Rozdział IV. Przychody, wydatki i dochody.....	271
4.1. Przychody	274
4.2. Wydatki.....	319
4.3. Dochody	392
Zakończenie	401
Bibliografia	407
Spis wykresów	429
Spis tabel.....	433
Indeks osobowy.....	439
Indeks miejsc.....	445

Nuo žemės į dangų!

Žemaičių vyskupija kažkada apėmė nemažą dabartinės Lietuvos teritorijos dalį, todėl vyskupijos veikla turi didžiulę reikšmę ir šiandienos Katalikų Bažnyčiai Lietuvoje. Džiugu, kad istorikus domina įvairūs Žemaičių vyskupijos gyvenimo aspektai, tarp kurių yra ir ekonominis parapijų gyvenimas. Sakoma, kad „neatsispyręs į žemę, nepateksi į dangų“. Bažnyčia valdo laikinąsias gėrybes ir jas naudoja Evangelijos skelbimui bei teikia pagalbą žmonėms siekti amžinųjų lobių danguje.

Gerbiamo Jan Bulak daktaro disertacija atskleidžia ūkinį to laikmečio Žemaičių vyskupijos parapijų gyvenimą. Tikiuosi, kad praeities ekonominių sąlygų pažinimas padės šiandieninėms parapijoms spręsti ekonominius sunkumus.

Telšių vyskupas Algirdas Jurevičius

2023 m. balandžio 27 d.

Od ziemi do nieba!

Diecezja żmudzka obejmowała niegdyś większość terytorium obecnej Litwy, dlatego jej działalność ma ogromne znaczenie dla dzisiejszego Kościoła katolickiego w tym kraju. Cieszy fakt, że historycy interesują się różnymi aspektami życia diecezji żmudzkiej, do których należy także ekonomiczne przetrwanie parafii. Mówi się przecież, że „jeśli nie odbijesz się od ziemi, to nie trafisz do nieba”. Tak samo Kościół potrzebuje dóbr doczesnych, aby głosić Ewangelię i pomagać ludziom w osiągnięciu wiecznych skarbów w niebie.

Rozprawa doktorska Pana Jana Bulaka rzuca światło na życie gospodarcze parafii w tamtym okresie. Mam nadzieję, że znajomość zagadnień ekonomicznych z przeszłości pomoże i dzisiejszym parafiom w rozwiązywaniu ich współczesnych problemów wiążących się z tym tematem.

Biskup telszański (Telšiai) dr Algirdas Jurevičius

27 kwietnia 2023 r.

Wykaz skrótów archiwów i bibliotek wymienionych w przypisach

- BJ – Biblioteka Jagiellońska
- DAŽO – Deržavnyj Archiv Žytomirskoj Obłastii (Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego)
- KAKA – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (Archiwum Kowieńskiej Kurii Archidiecezjalnej)
- KRVA – Kauno regioninis valstybės archyvas (Regionalne Archiwum Państwowe w Kownie)
- LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich)
- LNB – Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (Litewska Biblioteka Narodowa im. Martynasa Mažvydasa)
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne)
- RGIA – Rossijskij Gosudarstviennyj Istoriceskij Archiv (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne)
- VUB – Vilniaus universiteto biblioteka (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego)

Wstęp

Niniejsza monografia poświęcona jest zagadnieniu ekonomicznych podstaw funkcjonowania kościołów parafialnych na przykładzie diecezji żmudzkiej od 1795 do 1844 r. Pojęcie „kościołów parafialnych” obejmuje – oprócz głównej świątyni wspólnoty wiernych żyjących na określonym terytorium (okręg) – także pomniejsze, oddalone od kościoła głównego i pełniące wobec niego rolę pomocniczą (filie i kaplice) oraz uposażone osobnym funduszem altarie. Każda z nich służyła duszpasterstwu i miała niezwykle znaczenie w życiu wspólnoty parafialnej, a księża tam posługujący podlegali jurysdykcji miejscowego plebana czy proboszcza. W opracowaniu nie ograniczono się wyłącznie do kościołów świeckich, a więc zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne, ale wzięto też pod uwagę świątynie znajdujące się w rękach zakonników, posiadające status parafii.

Podstawową bazą materialną Kościoła był tzw. wtórny podział dochodu społecznego, czyli daniny składane przez wiernych, lub prowadzenie generującego przychód gospodarstwa („przedsiębiorstwa”)¹. Niekiedy zjawiska te występowały łącznie. Duchowny posługujący przy każdej z wyżej wymienionych jednostek kościelnych otrzymywał w chwili nominacji fundusz mający zapewnić mu utrzymanie. Różne beneficja cechowały różnej wielkości uposażenia i różny poziom życia księży – obie kwestie zasługują na badanie w kontekście życia codziennego duchownych.

Duży materiał porównawczy daje możliwość dobrej obserwacji procesów zachodzących w gospodarstwach kościelnych. Jednolitym i dogodnym do badań obszarem jest diecezja, a więc jednostka wyższego rzędu w administracji Kościoła. Na potrzeby niniejszej pracy wybrano diecezję

¹ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 75-76, 103.

źmudzka, powołaną do życia w 1417 r. W pierwszej połowie XIX w. istniała już tam wykształcona i utrwalona struktura gospodarcza. Wydaje się zasadny wybór tej właśnie diecezji spośród innych funkcjonujących w Cesarstwie Rosyjskim, gdyż jako jedyna nie została zniesiona na mocy samowolnej decyzji Katarzyny II z 6 (17) września 1795 r. „porządkującej” (*de facto* niszczącej) administrację kościelną w Rosji². Istotną kwestią jest również jej wielkość – była ona średnia w stosunku do innych diecezji rosyjskich, zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby kościołów, na jednolitym etnicznie i historycznie terenie stanowiącym w większości przedrozbiorowe Księstwo Źmudzkie. Interesująca wydawała się też sytuacja dóbr parafialnych w okresie panowania rosyjskiego, którego początek dla całej diecezji Źmudzkiej przypadł na 1795 r.

Zdecydowano się ograniczyć kwerendę cezurą, jaką była reforma finansowania Kościoła w Cesarstwie Rosyjskim przeprowadzona w latach 30. XIX w. oraz 1841-1844. Tak rozłożona chronologia badań pozwala zaobserwować, jak wyglądało uposażenie, gospodarowanie dobrami oraz ogólna sytuacja materialna w ostatnich latach przed sekwestracją większości ziem kościelnej i wyznaczeniem dla duchownych państwowej pensji.

Prace badawcze rozpoczęto od postawienia tezy, iż w rękach Kościoła katolickiego w diecezji Źmudzkiej znajdowało się wiele ziemi, co umożliwiało stabilne funkcjonowanie jego struktur. Możemy tak sądzić na podstawie ogólnej opinii Stanisława Litaka o większym uposażeniu gospodarstw kościelnych na Litwie niż w Koronie i wynikającej z tego ich przewadze pod względem zamożności³. I choć duchowieństwo Rzeczypospolitej Oboga Narodów było uważane za biedne, a na pewno mniej zamożne niż francuskie, niemieckie czy hiszpańskie⁴, warto było dokonać kwantyfikacji majątku kościelnego. Tym bardziej, że wstępne ustalenia Grzegorza Błaszczyka potwierdziły, że w XVII w. uposażenie gospodarstw kościelnych było względnie wysokie i wyższe od przeciętnego majątku szlacheckiego na Źmudzi⁵. Kolejną podstawą podjętych poniżej rozważań

² B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 193; J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka około 1830 roku – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „*Analecta Cracoviensia*”, t. 47, 2015, s. 153, 175.

³ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 141-142.

⁴ R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki*, przeł. M. Ugniewski, Kraków 2012, s. 140, *Arkana Historii*.

⁵ G. Błaszczyk, *Diecezja Źmudzka od XV do początku XVII wieku. Uposażenie*, Poznań 1992, s. 50-51.

jest pogląd, iż w okresie sekwestracji w latach 40. XIX w. Kościół rzymskokatolicki w Rosji stracił wydatną część swojego majątku i ze zdywersyfikowanych dochodów przeszedł w uzależnienie ekonomiczne od państwa⁶.

Niniejsza monografia składa się z czterech rozdziałów rozbudowanych o precyzujące podrozdziały. Rozdział I stanowi skrótowe wprowadzenie w badany obszar i okres historyczny. Na początku zaprezentowano charakterystykę geograficzno-kulturową interesującej nas zachodniej części Litwy, czyli Żmudzi (rozdz. 1.1). Następnie pokrótce wprowadzono czytelnika w historię diecezji żmudzkiej od jej początków aż do roku 1844 (1.2). Na końcu zaś skupiono się na tle badanych w publikacji zjawisk i nakreślono uwarunkowania funkcjonowania Kościoła katolickiego w Rosji od pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej aż do podpisania konkordatu z Watykanem (1.3).

Rozdział II poświęcony został uposażeniu duchowieństwa diecezji żmudzkiej. Ponieważ fundusz parafii był nierozzerwalnie związany z prawem patronatu, celem wprowadzenia przeznaczono na tę kwestię osobny podrozdział (2.1). Było to tym bardziej konieczne, że dotychczas nie analizowano zbiorczo porozbiorowej struktury patronatu w tej diecezji. Wydawało się zasadne przedstawienie na początku omawianego tematu rodzajów funduszy duchowieństwa (2.2). Podstawową miarą funduszu ziemskiego jest jego wielkość, czyli liczony we włókach i morgach areal. Zagadnienie to omówiono w kolejnym podrozdziale (2.3), trzymając się podziału na kościoły parafialne, pomocnicze i altarie. Rozróżnienie to zostało zastosowane także w innych częściach pracy. Następnie scharakteryzowano pod względem jakości i wykorzystania grunty znajdujące się w rękach duchowieństwa diecezji żmudzkiej (2.4). Świadomie zaburzono tu nieco strukturę całości, dzieląc podrozdział na sześć części, które wynikają ze sztywnego podziału zawartego w aktach wizytacji: juryzdyka plebańska, wsie, czyli osady z poddanymi, wody, do których dostęp przysługiwał duchownym, grunty orne, łąki i lasy. W ten sposób uzyskano możliwie najpełniejszy obraz gruntów znajdujących się w rękach Kościoła. Kolejny podrozdział został poświęcony drugiemu fundamentalnemu rodzajowi uposażenia, czyli zapisom pieniężnym, spośród których rozróżniano sumy nadawane pierwotnie, o wielkości umożliwiającej erygowanie jednostki (sumy

⁶ S.S. Dąbrowska, *Sekularyzacja dóbr duchownych na Litwie za rządów Mikołaja I*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, cz. 1: *Referaty*, Lwów 1935, s. 58-67; B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, s. 665.

funduszowe) i wtórnie, o mniejszym znaczeniu (legacyjne) (2.5). W ramach tego podrozdziału zostały zanalizowane kwestie wielkości ogólnego kapitału kościelnego, charakter poszczególnych donacji i ich wielkość w perspektywie chronologicznej oraz wynikające z nich obowiązki. Innym ważnym źródłem dostępu duchownych do gotówki oraz naturaliów były coroczne daniny, które nazywano annuatami. Świadczenia te zostały omówione w kolejnym podrozdziale (2.6). Jako ostatnie przedstawiono pomniejsze kościoły, dla których nie było nadanego uposażenia (2.7).

Rozdział III traktuje o produkcji w dobrach parafialnych. Całość podzielono na dwa podrozdziały. Pierwszy (3.1) poświęcono społecznej organizacji produkcji, w szczególności poddanym w dobrach kościelnych i nałożonym na nich obowiązkowi (3.1.1) oraz pracownikom najemnym zatrudnionym w dobrach kościelnych (3.1.2), a także zanalizowano ich warunki mieszkaniowe i warunki pracy (3.1.3). W podrozdziale 3.2 omówione zostały podstawowe kierunki produkcji w gospodarstwach parafialnych. Ze względu na ich zasadniczo rolniczy charakter w dwóch podrozdziałach przedstawiono produkcję roślinną (3.2.1) i hodowlę zwierząt (3.2.2).

W ostatnim, czwartym rozdziale przeanalizowano kwestię zarządzania pieniędzmi w gospodarstwach parafialnych. Podział na trzy podrozdziały wynikał wskutek przyjętej koncepcji, iż wszystkie środki wpływające do księży to przychody, a to, co pozostaje im do dyspozycji po odciążeniu wszystkich wydatków, jest ich czystym dochodem. Dla uporządkowania i ucytelnienia zdecydowano się rozdzielić dwa pierwsze podrozdziały (4.1 i 4.2) na kategorie. Omówiono więc stałe przychody gotówkowe z zapisów pieniężnych, czynszów i arend, sprzedaży płodów rolnych oraz danin, a także dodano część traktującą o wszystkich niestałych przychodach, a więc tych, które nie były zapisane w funduszu i które nie miały określonej wysokości. Należy podkreślić, że niestałe przychody raczej nie były ujmowane w aktach wizytacji oraz nie istnieje inny jednolity materiał umożliwiający porównanie. Kolejny podrozdział (4.2), poświęcony wydatkom, podzielono zgodnie z kategoriami podawanymi w źródłach. Omówiono więc wydatki na budynki funduszowe i remonty, daniny państwowe i ofiary na rzecz funkcjonowania wspólnoty religijnej, koszty związane ze sprawowaniem kultu religijnego, opłatę wikariuszy i innych księży pomocników, sług kościelnych i czeladzi, wydatki związane z funkcjonowaniem gospodarstwa i plebanii, działalnością edukacyjną i charytatywną (szkoły i szpitale), zakup żywności, ubioru, wydatki własne oraz wszystkie inne rozchody, które wykraczały poza te kategorie. Na końcu pierwszego i drugiego podrozdziału umieszczono podsumowania przedstawiające rozkład

przychodów i wydatków w zależności od różnych kryteriów. W ostatnim podrozdziale (4.3) umieszczono rozważania poświęcone definicji dochodów i ich wysokości.

Stan badań

Badania nad gospodarowaniem dobrami należącymi do duchownych stanowią jeden z elementów składowych monografii diecezji. Ponieważ niniejsza praca traktuje o diecezji żmudzkiej, warto przyjrzeć się jej dotychczasowej historiografii. W połowie lat 90. XX w. Marceli Kosman podkreślił brak zainteresowania w Polsce historią tej jednostki administracyjnej – jej dzieje miały jakoby pozostawać w cieniu rozległej sąsiedniej diecezji wileńskiej⁷. Tymczasem badania nad diecezją żmudzką podjął już w 1830 r. kanonik kapituły żmudzkiej Stanisław Czerski, który po raz pierwszy opisał ją, uwzględniając dzieje jej założenia, rozwój kapituły, historię katedry i seminarium⁸. Od części ogólnej przeszedł do szczegółowej i scharakteryzował poszczególne dekanaty poprzez podanie krótkich wiadomości o historii konkretnych świątyń, ich wyglądzie, uposażeniu i stosunkach społecznych danej parafii.

Niedługo potem kolejne opracowanie, tym razem przekrojowe, napisał ks. kanonik Maciej Wołonczewski, przyszły biskup żmudzki (1849-1875) i jedna z najwybitniejszych postaci Kościoła litewskiego okresu carskiego⁹. W 1848 r. w Wilnie ukazało się studium historyczne jego autorstwa zatytułowane *Biskupstwo żmujdzkie*¹⁰. Autor przedstawił w nim granice diecezji i scharakteryzował tamtejszą ludność, przedstawiając jej dzieje od

⁷ M. Kosman, G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku*. Ustrój, Poznań 1993, „Zapiski Historyczne” t. 60, 1995, z. 1, s. 124-125; podobnie, choć nie tak kategorycznie, sądził sam Błaszczuk: *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku*. Uposażenie..., s. 4.

⁸ S. Czerski, *Opis żmudzkiej diecezji*, Wilno 1830.

⁹ V. Merkys, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius 1999; J. Matusas, *Motiejus Valančius kaip istorikas*, „Senovė. Istorijos skyriaus darbai” t. 4, 1938, s. 5-24; B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, s. 199.

¹⁰ Oryginał wydano w języku żmudzkim (M. Wałonczauskis, *Žemaitiu wiskupiste*, Wilno 1847). Tłumaczenie polskie: M. Wołonczewski, *Biskupstwo żmujdzkie*, przeł. M. Hryszkiewicz, Kraków 1898.

Książka porusza szereg problemów związanych z materialną podstawą funkcjonowania Kościoła rzymskokatolickiego. Tematyka ta rzadko bywa podejmowana przez historyków, wymyka się bowiem ze sztywnych ram opisu dziejów, zawierając w sobie także elementy ekonomii i nauk ścisłych. Na kilkuset stronach udało się przedstawić sytuację materialną kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej w latach 1795-1844. Dzięki temu Czytelnik uzyskuje pełny obraz funkcjonowania gospodarek parafialnych w nowych, rosyjskich warunkach politycznych, u progu podporządkowania Kościoła państwu na terenie Ziemi Zabrzanych.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-933-4

